
Değişen Paradigma ve Medeniyetler Ekseninde Yeniden Yapılanma Önerileri

İsmail Hira*

İkinci Dünya Savaşı sonrasında şekillenen ve Soğuk Savaş dönemi olarak ifade edilen iki kutuplu dünya, Sovyetlerin çözülmesiyle tek kutuplu bir yapıya dönüşmüştür. Dolayısıyla bu fiili durumlara göre Dünya yeniden bir yapılanmaya doğru gitmekte ve yeniden yapılanma sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel olarak çok boyutlu bir süreci içermektedir. Bu süreçte modernitenin Batı eksenli evrenselcilik ve medeniyet algılamaları da tartışmaya açılmakta, söz konusu gelişmelere paralel olarak yerel, bölgesel bütünleşmeler temelinde yeni öneriler ön plana çıkmaktadır. Soğuk Savaş sonrasında tek kutuplu durumu, ABD öncülüğünde Yeni Dünya Düzeni adı altında yeni bir yapıya kavuşturulması düşünülmüş fakat, dünyanın bir çok bölgesinde meydana gelen savaşlar, çatışmalar; Fukuyama'nın Tarihın Sonu tezinde iddia ettiği, mevcut sistemin dünyanın mutluluğu için yeterli olacağı, alternatif arayışlara artık gerek kalmadığı yönündeki açıklamalarla bir paradoks oluşturmuştur.

Huntington ise, Batı'nın sahip olduğu liberalizm ve demokrasi değerlerini evrensel değerler olarak öne çıkarması, askeri üstünlüğünü sürdürmek ve ekonomik menfaatlerini artırmak için sarf ettiği çabaların, diğer medeniyetlerden aksi yönde mukabeleler gelmesine neden olduğuna işaret etmektedir. Bu gelişmeler toplumlarda medeniyet bilincini besleyerek, dünyanın yeniden yapılanmasında medeniyet havzalarının belirleyici etkisi söz konusu olacaktır. Huntington bu bağlamda medeniyetlerin çoğulluğuna tekrar vurgu yaparak, Soğuk Savaş sonrası politik gidişatın istikametini de göstermeye çalışmıştır.

* Dr, Sakarya Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Görevlisi.

Aslında dünyanın belli bir dönüşümden geçtiği/geçeceği teorik düzeyde postmodern tartışmalarla da gündeme getirilmişti. Modern bilim paradigması çerçevesinde oluşan sosyal bilimlerin, toplumsalın bilimsel argümanlara dayalı olarak inşa edilebileceği yönündeki iddiası, pratik tecrübelerin ışığında yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır. 1990'lardan sonra önemli politik dönüşümlerin yaşandığı dünyamızda cereyan eden olayları, sosyal teorideki paradigmatik dönüşümler bağlamında değerlendirmeye çalışacağız.

Sosyal Bilimlerdeki Paradigmatik Dönüşümler

Yeniçağdan günümüze sosyal bilimlerin gelişim süreci, sosyal bilimlere yönelik bugünkü tartışmaların doğasını anlamamızda ve değerlendirmemizde bize önemli ipuçları verebilir. Sosyal bilim kavramı, muhtevası XIX. Yüzyılın düşünce atmosferinde şekillenerek çeşitli epistemolojik/metodolojik tartışmalarla günümüze kadar gelmiştir. Bu epistemolojik tartışmaların yanısıra, sosyal bilimlerin kendine özgü bir yapıya (paradigma) sahip olduğu genel bir kanaat olarak kabul edilmektedir. Modern bilim paradigmasının şekillenmesinde Rönesans, reform ve aydınlanma dönemlerinin kainat, tabiat, insan ve hayata yönelik tasarımların yanı sıra Fransız Devriminin de önemli bir etkisi olmuştur. Bu süreçte şekillenen modern bilim paradigmasının en bariz özelliği, evrenselci¹ bir özelliğe sahip olmasıdır.²

Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, geleneksel olarak kavramsallaştırılan toplumda, kutsala yönelme, olguları metafizik bir bakışla olanı saptamaktan ziyade olması gereken üzerine odaklanan bir açıklama biçimi hakim pozisyondayken, modern toplumda bir referans değişikliğiyle bilim ve teknolojinin ön plana çıktığı görülmektedir. Pozitivist bir bilim anlayışıyla evrenin tabii yasalarının keşfedilebileceği, doğa bilimlerindeki evrenselliğin toplum bilimlerinde de geçerli olduğu, insan eylemlerinden bağımsız toplum yasalarının bulunduğu ve söz konusu yasaların bilimsel yöntem ve çabalarla saptanacağı anlayışı ortaya çıkmıştı. Bu süreçte bilimin egemen olduğu bir doğa ve evren görüşüyle, yönetimin temeli de bilgi olmuş, din ve geleneğin doğruları araçsal akıl ile ele alınarak, insanın yargılarında bağımsızlığa kavuşturulması düşünülmüştü.

Bilimsel bilginin kesinliğine olan inanç, Kartezyen felsefenin ve ondan türeyen modern dünya görüşünün temelini oluşturur ve Batı kültürünün simgesi durumunu alan scientism de kendini gösterir.³ Sosyal bilimlerin doğa bilimlerinin

¹ Evrenselcilik, kökleri Baconyen-Newtonyen bilim paradigması tarafından beslenmiş ve nihai rengini Aydınlanma döneminde almıştır. Evrenselciliğin temel ilkesi: insan davranışı, keşfedilebilecek ve doğrulanabilir bir form içinde açık seçik ifade edilebilecek, ayrıca her zaman ve mekana uygulanabilecek genel yasalara tabi oluşudur. Bu teze başlangıçtan itibaren bir çeşit hümanist değerler adına karşı çıkmıştır. Bu hümanist karşı çıkış, insanların hem duygu, hem bilinç sahibi oldukları ve dolayısıyla mekanik yasalara tabi olmadıkları gerekçesiyle beşeri davranışı yöneten yasaların olmadığını söylüyordu Wallerstein, Immanuel, *Jeopolitik ve Jeokültür*, (Çev. M. Özel), İz Yayınları, İstanbul, 1993, s. 309.

² İsmail Hira, "Sosyal Bilimler: Yasa Köyucu Tasarımdan Yorumcu Tasarıma," *Bilgi Dergisi*, Sayı 3, Değişim Yayınları, Adapazarı, 2000, s. 82.

yöntemini topluma uygulayarak evrensel/toplumsal yasalara ulaşma düşüncesinin, dönemin Avrupa'sının, özellikle Fransa'nın konjonktürel durumuyla yakın bir ilgisi vardır. Bilimsel bilgi, toplumda görülen ideolojik, dinsel ve entelektüel gerilimleri giderebilecek, toplumun çoğunun kabul edebileceği ortak zeminin inşa edilmesi düşüncesiyle, farklı değer ve ideolojik çağrışımların dışında nesnel gerçeklikten elde edilebilecek evrensel doğrulara tekabül eden yasalara göre topluma bir düzen vermek en makul yol olarak görülüyordu. Ortaya çıkan yeni topluma bunu sağlayacak bilim ise sosyoloji olacaktı. Saint-Simon, Auguste Comte ve genelde pozitivist akım, sosyolojiyi, entelektüel, ahlaki ve sosyal yaşama temel teşkil eden bir etkinlik olarak görmekteydiler.

Bu dönemin bilim paradigması, toplumların evrimci bir çizgiyi takip ettiklerini determinist bir temelde ele almıştır. Toplumların basitten mükemmele doğru yol aldıkları yönündeki yargılar, ilerlemeci toplum ve tarih anlayışının bir tezahürü olarak ortaya konmuş evrensel nitelik taşıyan açıklamalardır. Söz konusu yargılar belli bir dönemde ve belli bir topluma yönelik olarak değil, genel olarak toplumsalın doğasını açıklamaya yönelik bir içeriğe sahiptirler. Toplumsalın doğasına yönelik bu özellikler birer yasa gibi işlemektedir. Yasa ise, yerel değil evrensel bir niteliğe sahip olduğu için, topluma yönelik bu analizler veya yorumlar bütün toplumların gidişatını belirleyen kuşatıcı açıklamalardır. Bu bağlamda, "Comte'un tarihsel şemasında, teolojik düşünce aşaması metafizikten önceki aşama olarak belirtilmiş ve her ikisi de toplumsal evrimin zorunlu aşamaları olarak görülmekte, fakat pozitivizmin zaferiyle ikisinin de sonsuza dek yok olacakları düşünülmektedir."⁴ Burada adı geçen her dönemin kendine ait bilgi anlayışı ve bu bilginin şekillendirdiği bir toplum biçimi vardır. Teolojik aşamada toplumsal olayları açıklama biçimine teolojik referanslar; metafizik aşamada soyut düşünceler; son olarak pozitif aşamada ise pozitif bilim, açıklamalara temel referans teşkil etmektedir. Pozitif bilim sadece gözlenebilir olaylarla ilgilidir ve dikkatlice biriktirdiği olgusal bilgiler arasında yasa-benzeri ilişkiler tesis eder.⁵ Pozitif düşünce, gözlenebilir olgular ve onlar arası ilişkiler dışında, hiçbir şeyin bilgisine sahip olamayacağımız argümanına dayanır. Olgular birbirleriyle değişmez ve evrensel yasalarla düzenli bir biçimde bağlanmış olurlar. Böylece anlamlı önermeler, kontrol edilebilen, sınanabilen ve reddedilmesi olası önermelerdir.⁶ Sosyoloji, modern toplumsal yaşamla ilgili olarak öngörü ve denetim amaçları doğrultusunda kullanılabilir bilgi üreten disiplin olarak anlaşılmalıdır.

³ Fritjof Capra, *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, (ç. M. Armağan), İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 56-57.

⁴ Anthony Giddens, "Pozitivizm ve Eleştiricileri," (Çev. L. Köker), T. Bottomore & R. Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, içinde, (Derleyen), M. Tunçay & A. Ugur, Verso Yayınları, Ankara, 1990, s. 252.

⁵ Sosyoloji, Comte'un çalışmalarında, doğa yasaları hakkındaki bilgilerimizle eşdeğerde bir toplumsal dünya yasaları bilgisi üreterek, bilimin en üstün başarısı haline gelecekti. Bu sayede ne tür toplumsal değişimler gerçekleştirilebileceğini, Fransız Devrimi'ni izleyen siyasal kaosun nasıl hafifletilebileceğini bilebilecek bir duruma gelebileceğiz Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. O. Akinhay ve D. Kömürçü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 681.

Böylece, sosyolojinin toplumsal yaşam hakkında, fen bilimlerinin doğa alanında sağladığı türden bir denetimi toplumsal kurumlar üzerinde kurmamıza yardım edecek bilgiyi vermektedir.⁷

Comte'un ve döneminin egemen paradigması, topluma düzen vererek yenisinden inşa etmektir. Bunun için de, ilkin zihinleri kargaşalıktan kurtarmak, kafalarda uzlaşmayı ve birliği sağlamak gerekir. Comte'a göre kafalarda bu uzlaşmayı ve birliği sağlayan biricik inceleme alanı matematik ve doğa bilimleri gibi pozitif bilimlerdir. Bu nedenle toplumsal alanda yapılacak yenilik için zihinlerde kurulması gereken birliği, uzlaşmayı ancak pozitif bilimlere dayanarak çözmek mümkündür ve ayrıca toplum olaylarıyla uğraşacak özel bir bilimin kurulması da zorunludur. Comte, metafizik ve spekülatif düşünceyi durağan, anlamsız ve yararlı bilgi kaynakları şeklinde yorumlayarak reddetmektedir. Comte göre, dinsel ve metafizik düşünce insanlığın geri bir dönemine ait bir düşünce biçimidir ve bilim insan kavrayışını daha ileri bir düzeye getirmiştir. Comte insanlığın birlik, uyum ve ilerlemesi için bilim adamlarının yönetiminde bir Sociocracy yönetimi öngörmekte idi.⁸ Pozitif bilim, değerlerden bağımsız olarak, olgulardan veya nesnel gerçeklik alanı üzerinde içerik kazanan bir çerçeveye sahiptir ve bu yönüyle de evrensel bir nitelik kazanmıştır. Bu bağlamda, sosyolojinin elde etmiş olduğu topluma ilişkin yasalar veya kavramsallaştırmalar, sadece Batı toplumlarını değil, tüm toplumları ilgilendirmektedir. O halde yapılması gereken toplumbilimin bulgu ve çözümlerini dikkate alıp toplumun gidişatına ve ilerlemesine yön vermektir.

İnsanlığın ilerlemesi yönündeki düşüncelerin gelişmesini besleyen bir takım tarihi şartlar da söz konusuydu. Örneğin, Rönesans ve Reform hareketleri öncesi, düşünce dünyası üzerinde önemli etkisi olan Kilise (Ortaçağ düşüncesi)'nin, Dünyanın yakın bir gelecekte yok olacağı yolundaki inancıyla bilimsel düşünceyi ayıklama teşebbüsü; insanları, aklın tabiatı kontrol etme gücüne inanmalarını güçlendiren bilimsel araştırmalardaki devrimsel ilerlemeler ve Rönesans döneminin keşifleri; insan aklının ve bilimin gittikçe daha fazla gelişip olgunlaşmasının doğal bir sonucu olarak, tarihsel süreci yöneten tabiat kanunlarının ilerlemeyi güvence altına alacağı yolundaki argümanlar, ilerleme düşüncesine temel oluşturmuştu.⁹ Bütün toplumsal fenomenler değişmez yasalara bağlıdır ve bu yasalar bilimsel olarak saptanınca, insanlık zorunlu olarak bu yasalara boyun eğmek zorundadır. Bilim, her tür bilginin temeli olduğuna göre, toplumlar, bilimsel bulgulara göre kendilerini dizayn etmek durumundadırlar. Toplumların doğrusal bir çizgi takip ederek ilerlemekte olduğu düşüncesi toplumsal bir yasa olarak görülmekteydi. Dolayısıyla Batı medeniyetinin ilerleyerek geldiği bu konum, diğer toplumlar veya medeniyetlerin gelmesi gereken nokta olarak düşünülmüştür.

⁶ Russel Keat & John Urry, *Bir Bilim Olarak Sosyal Teori*, (Çev. N. Çelebi), İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 86.

⁷ Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, (Çev. E. Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 21.

⁸ www.merih.net/rhp/pozitivizm.htm

⁹ *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990,c.2, s. 228.

İlerleme düşüncesi, XVIII. yüzyıl Aydınlanmasının temel parametrelerinden biriydi. Aydınlanma düşünürleri bu kavramla, topluma bir yön tayin etme veya bir ruh vererek manevi bir dinamizm oluşturma çabasında idiler. XIX. yüzyıl ortalarında İngiliz hegemonyasının şaşaalı günlerinde Batı dünyasının resmi dogması haline geldi.¹⁰ İlerleme fikri, XX. yüzyıl boyunca çeşitli değişikliklerle¹¹ birlikte neredeyse dünyadaki tüm kültürler tarafından benimsenerek uygulama alanına konmuştur. Batı dışındaki toplumlarda gelişme ve modernleşme ilerlemeyle eşanlamlı olarak algılanmıştır. Tarihin bir kaos olmadığı, bilinebilir yasalara bağlı olarak önceden keşfedilebilir evrelerle ilerlediği, ilerlemenin itici gücü olarak bilginin merkezi rolü ve insanoğlunun nihai olarak kusursuzlaşabileceği inancı, dönemin temel parametreleriydi. Karl Marx'ın ilerleme kuramı, kaynağını farklı bir felsefi gelenekten¹² almakla birlikte, Comte ve Simon'dan etkilenmişti. Marx, ilerlemeyi iktisadi mücadelelerle ilişkilendirip gerçeklik temeline oturtarak nihai aşamaya (komünizm) iktisadi yasaların değiştirilemeyen işleyişiyle ulaşacağını iddia ediyordu. Saint-Simon, ilerleme düşüncesine Sosyal Darwinizm kuramıyla katılmıştı. Söz konusu teori, ilerlemeyi büyümeye, toplumların gittikçe artan karmaşıklığına ve özellikle en güçlü olanların hayatta kaldığı doğal mekanizmaya bağlıyordu. XIX. yy ve XX. yy'da toplumların büyük bir kısmı, bu egemen paradigmanın etkisi altında kalarak ilerlemesini sürdürmeye çalışmışlardır. Fakat XX. yy'ın sonunda ilerleme düşüncesi eski popüleritesini kaybetmeye başlamıştır. Çünkü söz konusu fikirlerin, farklı toplumsal/kültürel yapılar açısından korkunç maliyetleri olmuştur.¹³ Söz konusu maliyetler, daha çok sosyo-kültürel ve politik alanlarda meydana gelmiştir.

XX. yüzyıldan önceki dönemlerde egemen olan ilerleme inancının özellikle bilim ve teknikte meydana gelen ilerlemeye dayandığı düşünülebilir. Bilimsel ve teknik ilerlemenin, ilerleme düşüncesinin idealize edilmesi ve insanların durumlarının sürekli olarak düzeldiğine olan inancın varolması için tek başına yeterli olamayacağını XX. yüzyıl pratiği açıkça göstermiştir. Sağlık koşullarında iyileşmeler olmuş, insan ömrü uzamış, teknolojinin insanın başta çalışma olmak üzere hayatının bir çok boyutunda kolaylıklar sağlamıştır. Fakat bunların yanısıra, durmak bilmeyen savaşlar ve savaş tehlikesi, nükleer ve yeni silahların tehdidi, özellikle bilim ve teknik

¹⁰ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*, s. 308.

¹¹ "İlerlemenin ne olduğu, ilerlemenin nerede ve ne zaman oluştuğunun varsayıldığı, ilerlemeyi ayırt etmek için hangi ölçütlerin kullanıldığı konuları üzerinde ilerleme kuramcıları bir çağdan ötekine hiç de hemfikir değillerdir. Aynı biçimde ilerlemenin nedenleri, birbirini izleyen belirtileri ve nihai amaçları da değişik düşünürlerin elinde değişik tanımlar almaktadır" Bottomore & Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, s. 54.

¹² "İlerleme anlayışı ve daha iyi bir gelecekte beslenen sosyologlar arasında, kendilerini endüstriyel işçi sınıfıyla birlikte tanımlayan Marx ve Engels gibi kişilerle, 19. yüzyılın başında yaşayan Comte gibi ya da 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında yaşayan Hobhouse gibi burjuva sosyologlar bulunmaktaydı. Savundukları sınıflara bağlı olarak iyileşme ya da ilerlemeden farklı şeyler anlasalar da, yükselmekte oldukları kabul edilen her iki endüstriyel sınıfın temsilcileri, insanlığın durumunun gelecekte daha iyi olacağı düşüncesinden hareket ediyordu" Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*, (Çev. E.Ateşman) İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, c.1, s. 27.

¹³ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, ss. 335-36; Elias, *Uygarlık Süreci*, s. 27.

alanında gittikçe artan hızda gelişmeler, daha önce idealize edilen ilerleme mit'ine karşı derin bir şüphe uyandırmıştır.¹⁴

Postmodern Paradigma

Postmodern düşüncenin oluşumuna neden olan olayları dört kategoride ele almak mümkündür: İlk olarak; ortodoks Aydınlanmanın karakteristik kabulleri karşısında eleştirel bir tavır alır. Doğa bilimlerinin somutlaştırdığı modern bilim paradigmasının araçsal, nesnelleştirici ya da indirgeyici yaklaşımını reddeder. Postmodern yaklaşım kendisini her türlü bağlılığın reddiyle tanımlar. Postmodern düşünürler, saf akla ya da özsel insan/toplum doğasına dayandırılan evrensel iddialara şüpheyile yaklaşmış ve aydınlanma rasyonalitesinin uygarlaştırıcı misyonunun olumsuz yönde etkilediği geleneklere, kültürlere vurguyu önemli bir hareket zemini olarak seçmişlerdir. İkincisi; Avrupa ve Batı tarihinin XIX ve XX yüzyıl görünümüleri bağlamında daha önce eşi görülmemiş yıkıcı iki dünya savaşının yol açtığı tahripler, Faşizmin Almanya, İtalya ve İspanya'daki yükselişi modern ve aydınlanmış Avrupa milletlerinin uygarlaştırma misyonlarının kaybolmasıyla sonuçlandı. Yaşanan bu gelişmeler sonucunda, sömürge rejimlerinin niyetleri iyice fark edilerek sömürge ülkelerde kurtuluş savaşları başlamış, Nazi katliamları uygarlığın imtiyazlı Batı medeniyetine karşı sarsıcı bir şüphenin oluşmasını beslemiştir. Yaşanan bu gibi olaylar, modernitenin kendisinde içkin olan tehlikelerin bir göstergesi olarak algılanmıştır. Bir diğer faktör; Marksizmin totaliter/otoriter yapısı bakımından uygulamalardaki yıkıcı etkileridir. Marksist düşüncenin, Batının gelişmiş kapitalist toplumlarında öngörülen devrimin gerçekleşmeyişi Marksizme karşı bir şüphenin tohumlarını oluşturmuş ve daha sonraki uygulamalar da söz konusu tohumların yeşermesine sebebiyet vermiştir. Sosyalist devrimin gerçekleştiği ülkelerdeki uygulamalar; entelektüellere yönelik baskı ve sürgün dalgaları, Stalin yönetimindeki katliamlarla Gulag hapisane kamplarından başlayıp, Sovyetlerin Macaristan ve Çekoslovakya istilasına kadar sürmekteydi. Tüm bunlar Marksist projeye duyulan inançları yok etmiştir. Son olarak; sanat ve sanat teorisindeki gelişmeler postmodernist düşüncenin oluşumunda önemli bir bağlamı sağlamıştır. Modern sanat düşüncesinin, aydınlanma ve modernitenin temel parametrelerine bağlı olarak faaliyette bulunmuş olması yukarıda belirtilen şüphelerin sanat teorisi içinde söz konusu olmasına neden olmuştur.¹⁵ Postmodernizm, sanatla gündelik yaşam arasındaki sınırları silme, elit ve popüler kültürle, sanat biçimleri arasındaki geleneksel ayırımları aşma arzusundadır.¹⁶

Modernlik tarihe, insanlığı bilgisizlikten, batıl itikat ve irrasyonelizmden kurtarmayı vaat eden ilerici bir güç olarak girmiştir. Fakat yukarıda anlatıldığı gibi, XX. yüzyılın ikinci yarısında, modernliğin sicili iki dünya savaşı,¹⁷ Nazizmin yükselişi, gerek

¹⁴ Elias, *a.g.e.*, 28.

¹⁵ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (Çev. A. Cevizci), Paradigma Yay., İstanbul, 1998, ss. 260-265.

¹⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, s. 699.

Doğu ve gerekse Batı'daki toplama kampları, soykırım, dünya çapında bunalım, ye-rel savaşlar vb. ile olağanüstü bozulmuştur. Bütün bunlar modernizmin ifa ettiği ilerleme fikrine duyulan inancı aşındırmıştır. Postmodernizm işte bu bağlamda modernliğin yarattığı her şeyi eleştirir: Batı Uygarlığı'nın yarattığı deneyimi, birikimi, sanayileşme, kentleşme, ileri teknoloji vs.¹⁸

Yaşanan tüm bu tecrübeler insanoğlunu yeni arayışlara itmiştir: Üçüncü Yol¹⁹ arayışları, postmodern yaklaşımlar, kültür ve medeniyet ekseninde yeni kimlik arayışları vs gibi çeşitli değerlendirmelerle karşı karşıyayız. Bunlara ilave olarak soğuk savaş sonrası dönemde Yeni Dünya Düzeni sloganı çerçevesinde egemen siyasi güçlerin kamuoyu oluşturma ve siyasal meşruiyet kazanma doğrultusunda oluşturmaya çalıştıkları Tarihin Sonu, Medeniyetler Çatışması gibi yönlendirici yaklaşımlar da söz konusudur.

Son zamanlarda kültür sorununun yoğun bir şekilde gündeme gelmiş olması tesadüfi değildir. Bu tartışma, XIX. yüzyılın toplumsal ilerleme²⁰ ve dolayısıyla bireysel kurtuluşun odakları olarak iktisadi ve siyasal alanlara olan inancın sarsılması'nın bir sonucudur. Toplumlara sahip oldukları kültürden arındırarak, bir dünya kültürü (evrensellik) bağlamında toplumsal bir düzen kurmanın mümkün olamayacağını tecrübeler göstermiştir. Böylesi bir kültürün toplumun kültürüyle çatışma içinde olacağı aşikardır.²¹ XIX. yüzyılın sosyal, kültürel ve ekonomik süreçleri ile siyasal süreçler arasındaki farklılığın büyük ölçüde ortadan kalktığını ve devlet ile toplum ilişkisinin belirsizliğe doğru gittiğini, dolayısıyla günümüzde toplumsal bütünleşmenin genel olarak toplumsal yaşamda sağlanabileceğini düşünebiliriz.²²

Çağdaş Medeniyet ve Tarih Felsefesi Açısından Bir Değerlendirme

XIX. yüzyılın Avrupa'sını zamanın diğer imparatorluk ve toplumlarıyla karşılaştırdığımızda arada çok ciddi bir farkın olduğunu görebiliriz. Hobsbawm'ın çifte devrim olarak tanımladığı Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi neticesinde Avrupa'nın ekonomik ve politik yapısı yeniden şekillenmişti. İngiltere ve Fransa'nın söz konusu gelişmeler ve sömürgelerden elde etmiş oldukları zenginliklerle dünya

¹⁷ Brzezinski, iki dünya savaşı ve bunlara bağlı iç savaşlar sonucunda ölen insanların sayısından hareketle, XX. yüzyılı *mega ölümler yüzyılı* olarak tanımlar. Modern döneme ait söz konusu tahriplerin sorumlusu olarak modern ideolojileri görmekte ve ideolojileri *Zorlayıcı Ütopyalar* olarak tasvir eder *Kontrolenden Çıkmış Dünya*, (Çev. Haluk Menemencioğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, 1995.

¹⁸ Cevizci, a.g.e., 699.

¹⁹ Anthony Giddens, *Üçüncü Yol*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2000.

²⁰ "Klasik sosyologlar, rasyonel olarak organize olmuş bir topluma doğru ilerlediğimize inanmışken, biz artık buna inanmıyoruz. Onlar tarihin, bir ilerleme ve bir göstergesi olduğuna inanmışken, biz artık buna da inanmıyoruz. Bize göre tarih, sadece, önceden verilmiş istikametleri olmayan bağımsız olaylar dizisidir", Zygmunt Bauman, "Modernite, Postmodernite ve Etik," *Doğu-Batı Dergisi*, Sayı 19, 2002, s. 60.

²¹ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*, s. 263.

²² Aytekin Yılmaz, *Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s. 138.

konjonktürü üzerinde söz sahibi olmuşlardı. Avrupa veya Batı medeniyeti olarak nitelendirebileceğimiz bu bölge, bilim, teknoloji ve askeri güç açısından diğer dünya toplumlarıyla arasında çok ciddi boyutlarda fark atmış bir konuma ulaşmıştı. Yukarıda genel olarak çerçevesini çizmeye çalıştığımız Batı toplumları (özellikle İngiltere ve Fransa), Aydınlanma döneminden itibaren gelişen dünya görüşüne ilave olarak, sahip olduğu askeri ve iktisadi gücünü birleştirerek dünya üzerinde politik ve kültürel anlamda bir egemenlik kurma sercini takip etmişlerdi. Yaşanan bir çok mücadeleden sonra dünyanın sosyo-politik ve kültürel yapısında ciddi dönüşümler yaşanmıştır. Yaşanan bu gelişme ve değişimler karşısında Batı dışındaki ülkeler, yine Batının da etkisiyle radikal dönüşümlere uğramıştır. Bu dönüşümler çağa damgasını vuran Batı Medeniyeti'nin izlerini taşımaktadır. Batı Medeniyetindeki söz konusu gelişmeler bir çok ülkeyi şaşırtmış ve bu güç karşısında ayakta durabilmek için, çareler aranmıştır. Dünya ekonomik ve teknolojik olarak İngiltere'nin, politik olarak da Fransa'nın etkisi altında şekilleniyordu.

Bu bağlamda Rusya, Japonya, Hindistan ve diğer pek çok ülke gibi Türk toplumu da yaşanan bu gelişmeler karşısında bir takım önlemler almaya başlamıştı. Askeri alanda başlatmış olduğu pek çok reformu kültürel boyutta devam ettirdi. Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrilerinde bu reformlar birbirini takip etti. Söz konusu dönemlerde şekillenen farklı düşünce akımlarının ortak noktası, Batı'da yaşanan gelişmelere paralel bir gelişme seyrini takip etmektir. Fakat bu iş görüldüğü kadar kolay değildi. Önerilen farklı programlar vardı ve bunlar arasında ciddi bir politik rekabet oluşmuştu. Konu ile ilgili daha ayrıntılı bir çözümleme ayrı bir çalışmanın konusudur. Burada daha çok sonuçlar üzerinde durmayı uygun buluyoruz. Önerilen projelerdeki farklılık daha çok kültür ve medeniyet bağlamında düğümleniyordu. Yani gelişmiş Batı kültür ve medeniyetiyle olan alışverişin içeriği nasıl şekillenecekti? Tarihe, Türkçü, İslamcı ve Batıcı düşünce hareketleri olarak geçen bu akımlar, Batılı toplumların seviyesine gelebilmenin mümkün yollarını göstermeye çalışmışlardır. Batının tekniğini almak, bu akımların ortak noktası idi. Batıcı akım, medeniyetin bir bütün olduğu, sadece teknolojiyi değil Batıyı Batı yapan tüm değerlerin alınması konusunda ısrar ediyordu. Örneğin, Ahmet Ağaoğlu, Üç Medeniyet isimindeki kitabında konuyu şu şekilde ele almıştır:

“Zaten medeniyet bölünmez olduğundan, onu tam olarak almak istemeyenler ona çarpıyor, dökülüyorlar. Yüz yıldan beri çabalayıp müspet bir sonuca varamadığımızın sebebi hep budur. Her şeyden önce samimi olmalıyız: Batı medeniyetinin bütünlük ve galebesinin kabul ediyor muyuz etmiyor muyuz? Ediyorsak, o galebeyi yalnız ilim ve fenne ve hatta bazı siyasi ve içtimai teşkilata bağlamamalıyız. Batı hayatı bütünüyle bizim hayatımızın bütününe galebe çalmıştır. Bundan dolayı kurtulmak, yaşamak, varlığımızı devam ettirmek istiyorsak, hayatımızın bütünüyle –yalnız elbisemiz ve bazı müesseselerimizle değil- kafamız kalbimiz, görüş tarzımız, zihniyetimiz ile de ona uymalıyız. Bunun dışında kurtuluş yoktur.”²³ Benzer görüşleri Abdullah Cevdet ve diğer Batıcı entelektüeller de paylaşmışlardır.

Yine Türkçü akımın düşünürlerinden ve Türkiye’de sosyolojinin öncülerinden olan Ziya Gökalp, yaşanan bu tartışmalar karşısında sosyolojik çözümlenmeleriyle ön plana çıkararak bir yön tayin etmeye çalışmıştır. Gökalp kültür ve medeniyet ayrımı yaparak, pratik bir endişe ile, değiştirilmesi istenmeyen bütün değerleri kültür adı altında topladı. Değiştirilmesi istenenleri ise medeniyete (teknîğe) dahil şeyler olarak gördü.²⁴ Dönemin entelektüel ve hakim atmosferi veya konjonktürü çerçevesinde konuya yaklaştığımızda bu tür tartışmaların kendi içinde bir anlaşılabilirliğin olduğunu söyleyebiliriz.

Batıcı ve Türkçü düşüncenin medeniyet konusundaki yaklaşımlarının birbirinden farklı olduğunu görüyoruz. Batıcı perspektif, medeniyeti bir bütün olarak, yani yalnızca teknik, teknolojik boyutuyla değil, tüm değer yargılarını da içeren bir tanım çerçevesinde ele alınması, dolayısıyla da Batı ile kurulacak olan ilişkilerde bu perspektifin gözetilmesi, yapılacak reformların sadece Batılı bilgi ve teknik transferiyle sınırlı olmaması, bir yaşam tarzı olarak bütünüyle bir değişim hamlesine girilmesi gerektiği tezi üzerinde duruyordu. Türkçü görüş ise medeniyeti daha dar bir çerçevede ele almayı, değişimin sınırları açısından daha uygun olacağını dillendirmeye çalışıyordu.

Medeniyetlerin birbirleri ile kuracağı ilişkileri, temasları tarih felsefesi açısından değerlendirmek, söz konusu tartışmalara bir katkı sağlayabilir. O dönemin psikolojik atmosferinden uzaklaşarak meseleye yaklaşmak daha doğru olabilir. Çünkü medeniyetlerin birbirleriyle kurmuş oldukları ilişkiler, etkileşimler tarihin her döneminde söz konusu olmuştur. Kültür ve medeniyet arasındaki ilişkileri, kültür veya medeniyetin özgünlüklerini ve bu özgünlüklerinden uzaklaştıklarında ne gibi durumlarla karşılaşabilecekleri konusunda derin analizlerde bulunan Danilevski, Spengler, Toynbee gibi tarih felsefecileri, konunun aydınlatılmasında ve anlaşılmasında önemli katkılarının olacağını düşünüyoruz.

Danilevski’yi, kültür ve medeniyet konularında inceleme ve analiz yapmaya iten neden, Rusya ile Avrupa arasındaki ilişkilerin karşılıklı olmadığından tek boyutlu işlemesi olmuştur. Buradan hareketle Danilevski şu soruyu sorarak tarih-kültür tipleri kuramını geliştirmiştir: “Niçin Avrupa Rusya’ya hep düşman kalıyor?”... “Biz her hangi bir Avrupa görüşünü ne kadar içtenlikle ve özgecilikle kabul etmişsek, Avrupa bizden o kadar derinliğine nefret etmiştir. Bizim içtenliğimize inanmamış ve yalnızca Avrupa çıkarlarına en içten bir bağlılık olan yerde bir takım saldırgan emperyalist planlar görmüştür... Düzenli olarak Avrupa’yı işgal eden Rusya olmamıştır; fakat Avrupa Rusya’yı bir çok kereler işgal etmiş ve Rusya’yı kendisini savunup işgalcileri kovmak zorunda bırakmıştır.”²⁵ Danilevski, Avrupa’nın Rusya’ya karşı beslediği bu duygunun derinliklerinde, halklar için bir çeşit tarih içgüdüğü olan ve onları

²³ Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul, 1972, s. 13 aktaran, Mümtaz’er Türköne, “Medeniyet Büyüsü,” *Düşünen Siyaset Dergisi*, Sayı 17, Ankara, 2003.

²⁴ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986, ss. 11-12.

kendileri için bilinmeyen bir ereğe doğru sürükleyen, kabile sempati ve antipatileri yatmaktadır. Çünkü tarihin süreci, keyfi insan planlarına göre değil, bilinçsiz tarih içgüdülerine göre ilerler. Avrupa'nın Rusya'ya karşı nefretinden bu bilinçsiz eğilim, bu tarih içgüdüleri sorumludur.²⁶ Bu değerlendirmelerden hareketle Danilevski kendi tarih felsefesini kurmuştur.

Danilevski'ye göre, Avrupa bir coğrafya birimi olmaktan ziyade, bir kültür-tarih birimidir. Avrupa ya da Germen-Roma uygarlığı evrensel değil, bir çok uygarlıktan sadece biridir. Yine tarihi dönemlendirmeler sorununa değinerek tarihi, Eski, Orta ve Yeni dönem şeklindeki ayrımın tarihi Avrupa-merkezli bir okumanın sonucu olarak oluşan bir kabulden ibaret olduğunu, her medeniyetin kendine ait tarihi bir dönemlerdirmesinin olabileceğini vurgulayarak şu sonuca varır: "Bir çok farklı tarih-kültür tipleri ya da uygarlıklar vardır, insanlığın tüm tarihi bir eğilimi, bir yönü izleyen, gittikçe daha çok bir tek çeşit kültürel başarı ortaya koyan bir doğrusal hareket değildir, gerçekte ayrı çizgiler boyunca gelişen ve bir çok farklı uygarlık tipleri aracılığıyla çeşitli yanlar ya da değerler gösteren çok yönlü hareketlerden oluşur. Her uygarlık kendi morfolojik biçimine, kendi değerlerine göre gelişir."²⁷

Spengler, kültür ve medeniyet konusunu, tarih ve medeniyet münasebeti içerisinde değerlendirmekte ve tarihe Kopernikoscu Görüşü getirmektedir. Buna göre Hint, Babil, Meksika, Çin, Mısır ve Araplarınki gibi öteki yüksek kültürler karşısında Batılı kültüre ayrıcalıklı bir durum tanımaz ve her yüksek kültür, tarih şeması içinde Batılı ya da klasik kültüre eşit önemde sayılır.²⁸ Spengler'e göre, her kültürün kendi uygarlığı vardır. Uygarlık kültürün kaçınılmaz kaderidir. Uygarlıklar kültürün en son, en dışsal ve yapay durumlarıdır. Her kültür için tamamıyla ayarı olan kendi büyük öncülüne ya da baş sembolüne dayanır. Bu baş sembol her şeyi saptar, bir kültürün esas karakteristiklerini belirler: bilim ve felsefesinin, zihniyetinin, sanatlarının ve inançlarının, düşünme, yaşama ve eylemde bulunma yolunun karakterini gösterir. Tek bir ruh ya da bilimsel psikoloji kavramı, tek bir felsefe ya da din yahut güzel sanatlar kalıbı yoktur.²⁹

Uygarlıkların oluşumundaki temel kalıbı Toynbee, meydan okuma-cevap verme (challenge-response) dediği bir etkileşim kalıbı şeklinde görmektedir. Toplumun uygarlık sürecine girmesine neden olan doğal ya da toplumsal çevreden gelen bir meydan okuma, topluma ya da toplumsal bir grupta yaratıcı bir cevabı kışkırtır. Toplumu bir denge durumu ardında taşımakta kültürel anın başlangıçtaki meydan okumaya verdiği başarılı cevapların yeni bir meydan okuma karşısında denge-

²⁵ Pitirim Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, (Çev. M. Tunçay), Bilgi Yay., Ankara, 1963, ss. 54-55.

²⁶ Sorokin, *a.g.e.*, 55-56.

²⁷ Sorokin, *a.g.e.*, 59-60.

²⁸ Sami Şener, "Medeniyetler Arası Çatışma Teorileri ve Tarihin Sonu Üzerine," *Medeniyetler Çatışması* içinde, (Derleyen Murat Yılmaz), Vadi Yayınları, Ankara, 1995, s. 227.

²⁹ Sorokin, *a.g.e.*, 79.

si bozuluncaya kadar, uygarlık büyümeye devam eder. Bu noktadan, yeni yaratıcı düzeltmeleri gerektiren bir dengesizlik, bütün başarılı cevapları üreten baştaki meydan okuma-cevap verme kalıbını büyümenin birbiri ardından gelen aşamalarında yenilemiş olur.³⁰

Toynbee'ye göre teknikte ilerlemeyle uygarlıkta ilerleme arasında bir korelasyon yoktur. Medeniyetin büyümesi, medeniyetin ilerleyen ve biriken, içerden kendi kendini belirleme ya da kendi kendisini işlemesinden ibarettir.³¹

Medeniyet tarihi çalışmalarına önemli katkı sağlamış olan Fernand Braudel, kültür ve medeniyetlerin geçirdikleri değişimlere rağmen aynı zamanda da sürekliliklerine dikkat çekmektedir: "Bir medeniyet hem sürekli hem de değişmekte olan bünyesinde barındırır. Bir yere kök salmıştır ve toprağına tutunarak yüzyıllarca yaşayabilir. Bununla beraber, aynı zamanda yakın veya uzak medeniyetlerden belirli ödünceleri kabul eder ve kendi kültürel mallarını da ihraç eder. Taklit ve etkileme adet, gelenek ve aşinalığa karşı işleyen iç baskıların yanısıra işler dururlar."³² Dolayısıyla medeniyetler arasında kültürel ve teknik alışverişlerin işlediği bir yol söz konusudur. Fakat medeniyetleri teke indirip diğerlerini yok sayarak topluma tek medeniyet üzerinden şekil vermek beklenen çözümü sağlamayacaktır.

Braudel'in medeniyetlere yönelik çözümlemelerinin bir çok boyutu vardır. Braudel'in ele aldığı biçimiyle medeniyetler, mekan, toplum, ekonomi ve zihniyet boyutlarına sahip bütünlüklüdür. Kısaca bu boyutları ele alalım: Medeniyetler/uygarlıklar mekanlardır: Her uygarlık sabit bir mekana, buna bağlı olarak da kendine özgü bir coğrafyaya bağlıdır; bu onun coğrafyası olup, bazıları adeta sürekli olan ve bir uygarlıktan diğerine asla aynı olamayan, verili bir olanaklar demeti oluşturmaktadır.³³ Uygarlıklar toplumlardır: Onları taşıyan, onlara gerilimleri ve gelişmeleriyle hareket veren toplumlar olmaksızın, uygarlıklar olmaz. Toplum uygarlıktan, uygarlık da toplumdaki asla ayrılamaz. Uygarlıklar ile toplumlar özdeşdir. Uygarlıklar ekonomilerdir: Her toplum, her uygarlık; ekonomik, teknolojik, nüfussal verilere bağımlıdır. Maddi ve biyolojik koşullar, uygarlıkların kaderi üzerinde nihayetsiz bir şekilde ağırlık yapmaktadırlar. İnsan sayısının artması veya azalması, fizik, sağlık veya bozulma, ekonomik veya teknik alanda atılım veya daralma, hem kültürel, hem de toplumsal yapı üzerine yansır. Uygarlıklar ortak zihniyetlerdir: Her dönemde, dünyayı temsil etmenin bir biçimi, egemen ortak bir zihniyet, toplumun tüm kitlelerini harekete geçirmekte, ona nüfuz etmektedir. Tutumları dikte eden, tercihleri yönlendiren, önyargıları köklü hale getiren, bir toplumun hareketlerini

³⁰ Fritjof Capra, *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, (Çev. M. Armağan), İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, ss. 21-22.

³¹ Sener, *a.g.m.* s. 227.

³² Fernand Braudel, *Medeniyet ve Kapitalizm*, (Çev. M. Özel), İz Yayınları, İstanbul, 1996, s. 56.

³³ Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, (Çev. M. A. Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s. 37.

eğip büken bu zihniyet, tamamen bir uygarlık olgusudur. Bu zihniyet, bir dönemin tarihsel ve toplumsal koşullarından çok, çoğu zaman bilinçaltı olan inanç, korku ve endişelerin uzak mirasının ürünüdür, yani tohumları geçmişin içinde kaybolan ve kuşaklar boyunca aktarılan muazzam bir aşılmanın ürünüdür. Bu psikolojik yapılar, uygarlıkların birbirlerine en zor aktarabildikleri şeylerdir.³⁴

Medeniyetten Medeniyetlere

Medeniyet³⁵ kavramı, batılı toplumların son iki-üç yüzyıl boyunca daha önceki toplumlardan farklı oldukları özellikleri anlatmak için kullanılmıştır.³⁶ Modern bilim paradigmasının, tarihi veya toplumu, doğrusal yönde sürekli ilerleme halinde olduğu şeklindeki argümanı bağlamında ele almasının doğal bir uzantısı olarak toplumsalın gelmiş olduğu en son aşama bir öncekine göre daha ileri bir aşamayı temsil etmektedir. Dolayısıyla uygar toplum kavramıyla, sosyolojik terminolojide yer alan geleneksel-modern dikotomisindeki modern evreye tekabül etmektedir. Bu düşünce doğrultusunda toplumlar barbarlıktan uygarlığa doğru bir evrim geçirmektedirler. Batılı toplumlar aynı zamanda sahip oldukları uygarlığın temel referansları olan akıl, bilim ve teknik açıdan diğer toplumlardan farklılaştıklarını vurgulamaktadırlar.

Aydınlanma dönemi düşünürlerine göre uygarlık (medeniyet) kavramı toplumsal ilerleme düşüncesiyle rasyonelliğin din karşısındaki üstünlüğü, yerel, bölgesel adet ve geleneklerin çöküşü ve tabiat bilimlerinin doğuşuyla kopmaz biçimde ilişkilidir.³⁷ Modernitenin şekillenmesinde de bu bakış açısı önemli rol oynamıştır. Yani yerel ve bölgesel inanç ve değerler, Batı Uygarlığı'nın evrensel olarak telakki etmiş olduğu değerleriyle dönüşmüştür.

XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar sürekli bir biçimde devam eden Avrupa genişlemesi artık eski canlılığını kaybetmeye başlamış durumdadır. Üçüncü Dünya'nın siyasal yükselişini ve dünya-sisteminin kültürel sömürgecilikten çıkışını yaşamaktayız ve bu süreç devam etmektedir. Batı dünyası bu yeni dönemi ve bunun sonucunda meydana gelebilecek sosyal değişimleri anlamaya çalışmaktadır. Batı ülkelerinde tarih temelli makro-sosyolojiyle ilgili çalışmaların artış göstermesinin, yaşanan konjonktürel dönüşümlerle ilgisi vardır. Medeniyetin yükseliş ve düşüşü-

³⁴ Fernand Braudel, a.g.e. ss. 39- 46.

³⁵ "XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Fransızlar ve İngilizler, uygarlık (civilization) sözcüğünü kültüre tercih ediyorlardı. Fransızca'da *Culture* sözcüğünün uygarlık karşılığında *Academie Française* Sözlüğüne geçmesi ancak 1932'de gerçekleşti. Uygarlık kavramı; bilim, felsefe, teknoloji ve endüstri alanlarında önde giden Fransızlar ve İngilizlerce, vahşet (barbarlık), ilkellik ya da az gelişmiş bir uygarlık karşılığı olarak benimsenirken; sosyal değişimde ve gelişimde bu iki ülkenin biraz gerisinde kalan Almanlar, kendilerini Fransız uygarlığına karşı Alman Kültürü ile tanımladılar." Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1. Baskı, 1974, ss. 96-97; Elias, a.g.e., 74. "Anglo-Saxon antropologlar, E.B.Taylor'dan itibaren, inceledikleri ilkel toplumlara uygulamak üzere, İngilizcenin olağan olarak modern toplumlar için kullandığı uygarlıktan daha başka bir kelime aramışlardır. Gelişmiş toplumların *uygarlıklarının* zıddı olarak, *ilkel kültürler* diyecekler ve hemen tüm antropologlar da onları izleyeceklerdir" Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, s. 30.

³⁶ Elias, a.g.e., 73.

³⁷ *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 493.

nü ciddiye almak Batı biliminin uzun zamandır kabul edile gelen iki temel ilkesi hakkında bir tartışma açmak demektir: evrensellik ve doğrusallık.³⁸ Bu iki kavram batı medeniyetinin üzerine inşa edildiği önemli önermeler arasında yer almaktadır.

Medeniyet kavramı Newtonyen paradigmanın tezahürüdür. Yani medeniyet değerlerinin tek bir medeniyet üzerinden okunması olarak telakki edilmesidir. Bu bağlamda medeniyet tek bir olgu olarak düşünülmemekte bu da ilerlemenin doruk noktasına ulaşmış olan Batı medeniyetidir. Söz konusu medeniyet taşıdığı muhteva açısından evrensel bir boyuta da sahip olup, aynı zamanda ilerleme çizgisinde yer alan diğer toplumların örnek alacağı bir modeldir. Medeniyetler kavramı ise düzenin kaostan çıktığı, kaosunda bizzat yaratıcı olduğu anlayışıyla bir paralellik arzeder.³⁹ Medeniyet/medeniyetler ayrımı salt siyasal bir sorun olarak görülmemelidir. Bu iki kavramın tekabül ettiği içeriğin, politik analizlerden çok daha derin boyutları vardır. Bu ayrımı günümüz açısından yorumladığımızda, modern ve postmodern tartışmalarda dile getirilen ve her bir kavram için kullanılan bir çok önermelerle de paralellik göstermektedir. Medeniyet/medeniyetler ayrımına dair analizler, günümüzde yaşanan değişimlerin içeriğine dair imalarda bulunulduğunu göstermektedir. Söz konusu değişimler, ontolojik, epistemolojik ve aksiyolojik boyutlarıyla tartışılmakta, böylece moderniteye yön veren Baconiyen/Kartezyen/Newtonyen geleneğin evrensellik iddiaları ve argümanları yerini farklı paradigmanın uygulanabileceği bir zemine bırakmaktadır.

“Toplumsal hareketlerinde temel paradigmaları olan sosyal bilim paradigmaları XIX.yüzyıl dünya-sisteminin eserleriydi; bu dünya sisteminin kendisi, XVI.yüzyıla gelindiğinde sağlam biçimde detaylandırılmış ve tesis edilmiş olan Baconiyen bir dünya görüşüne ideolojik olarak kök salmıştı. Şayet bu paradigmalara bugün karşı çıkılabiliyorsa, tarihsel bir sistem olarak kapitalist dünya-ekonomi, Schumpeter’in kapitalizm medeniyeti dediği şey, gerçekte ciddi bir kriz içinde olduğundan ve dolayısıyla en temel oydaşmalar, tesis edildiklerinden bu yana ilk defa olarak tartışmaya açık olduklarından... Ne var ki, tarihsel bir kriz gündelik bir olay değil, büyük bir hadisedir. Tarihsel bir sistemin ve dolayısıyla tarihsel bir tercihin sona ermesini, bir veya daha fazla ardıl sistemlerin vücuda gelmesine ihtiva etmektedir. Önümüzdeki tercih, medeniyetin her iki kullanımına bağlı bulunan çifte bir tercihtir.”⁴⁰

Tekil medeniyet, yeni ve her yanı kuşatan tarihsel sistemlerin savunucularının ideolojik inşasıydı. Aydınlanmanın akli merkez alan değer yargısı ile XIX yüzyıl deney ve gözlemi merkez alan bilim paradigması (pozitivizm) çerçevesinde şekillenen medeniyet (tekil), insan ve toplumun doğasına yönelik bilgiye ulaşmış olmanın güvenilirliğine dayanarak, toplumun doğası doğrultusunda kuşatıcı bir kurucu mekanizmaya sahip olduğuna inanıyordu. Bu yaklaşım biçimi uzun bir süre

³⁸ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*, ss. 308-309.

³⁹ Wallerstein, *a.g.e.*, s. 311.

⁴⁰ Wallerstein, *a.g.e.*, 292.

dünyanın bir çok yerinde kabul görmüş, modern ve modernleşme çabasında bulunan toplumların takip ettiği yegane çizgiyi oluşturmuştur. Bu haliyle medeniyet ilerlemeyi temsil ediyordu buna karşı gelmek ilerlemeye karşı gelmek anlamına gelebileceği için de bunu hiçbir sosyal bilimci göze alamazdı. Hatta modern dünya-sisteminin başlıca muhalifi olan Marx'ın da aynı argümanı paylaştığı bilinmektedir. Kapitalist medeniyetin ilerlemeyi temsil ettiği Marx içinde geçerli bir argümandır. Bir farkla ki, söz konusu medeniyet, Marx'ın düşündüğü tarihsel evrimin son dan bir önceki aşamasıydı. Savunduğu argümanlar, yine aydınlanma ve modern bilim paradigması (tekil medeniyet) çerçevesinde toplumsalın inşa edilebileceği yönündeydi.

Medeniyet kavramının tekil kullanımı tarihsel olup Batı medeniyetinin bir ürünüdür. Kavramın bu haliyle kullanımı, barbarlığın karşıtı olarak düşünülmüştür. Medeniyet kavramı, Aydınlanma düşünürleri tarafından dile getirilen rasyonel ve deneysel bilimin entelektüel ve zaferini yansıtıyordu. Bu düşünürlerin hepsi için medeniyet öncelikle bir idealdi. Fransız Devrimi bu ideallerin bir meyvesi olarak tarih sahnesinde yerini aldı. Fransız Devrimi sonuçları itibariyle sadece toplumda yapısal bir değişim, bir devrim olarak algılanmakta kalmadı aynı zamanda, toplumsal bir düzenin istenilen yönde yeniden inşasının mümkün olacağı fikrini de meşrulaştırdı.⁴¹ Söz konusu devrim, Batılı ve Batının dışındaki toplumlarda meydana gelen bir çok devrime, toplumsal değişime ilham kaynağı olma yönünde işlev gördü. Bu düşüncenin yönlendirici etkisi yanında, İngiliz ve Fransızlar sömürge faaliyetleri medenileştirme adı altında sürdürmüşlerdir. Medenileştirme⁴² sömürge faaliyetlerine bir meşruiyet zemini sağlamıştı.

Huntington'un meşhur makalesi medeniyetler çatışmasında da ele aldığı biçimiyle medeniyetin çoğul olarak kullanılması, kavramın bu yönde kullanımına popülerlik kazandırmış olmasına karşın, esasen daha önce değişik yaklaşımların konusu olarak gündeme geldiğini biliyoruz. Örneğin, sosyal antropologların kültür ve medeniyet kavramlarını birbirinden ayırmaktan ziyade, birbirlerine çok yakın anlamlarda kullanmaları, medeniyet bir kültür olgusu olarak değerlendirmeleri, sosyoloji/ antropoloji terminolojisine, klasik yaklaşımlardan farklı olarak yeni tanımlamaların yapılmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda antropolojideki çalışmalar, klasik yaklaşımların (aydınlanma ve sonraki dönemlerde) toplumların doğasına yönelik algılarının dönüşmesine neden olmuştur.

Bunun yanında, ikinci Dünya Savaşı öncesinde sosyal bilimlerdeki hakim söylem, Avrupa-merkezciliğin etkisi altında oluşmuş ve Avrupa medeniyetinin diğerlerine kıyasla neden daha fazla ilerlediği yönünde odaklanmıştı. Bu söylem, Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü açıklamanın teorik/felsefi temelini oluşturmuştu. Medeniyet odaklı bu çalışmalar, temelde üstünlük ve aşağılık gibi nitelikler üzerin-

⁴¹ Wallerstein, *a.g.e.*, 286.

⁴² Bugün de ABD'nin Irak'a yapmış olduğu müdahalenin özgürlük ve demokrasi adına yapıldığını söylemesi, aynı misyonun bir uzantısı olarak görülmelidir.

de yoğunlaşmıştı. Savaş sonrasında ise, medeniyetler arasındaki farkların giderilemez olduğu anlaşılınca, uygun şartlarda tüm toplumların üstün medeniyetlerin özelliklerine kavuşabileceği düşüncesi öne çıkmaya başladı. Bu düşünce sosyal bilimlerin etkisi altına alarak gelişme çalışmalarına (Development Studies) ve kültür çalışmalarına (Cultural Studies) temel teşkil etti. Söz konusu çalışmalar, sosyal bilimlerin evrensellik iddialarını bırakıp daha tekil dönem ve bölgeler üzerinde çalışmaya yönelmiştir. Kültürel çalışmalar sosyal bilimlerde rölativizme geçişin öncülüğünü yapmıştır. Bu açıdan bugün kültürel çalışmaların sorunlarına ilişkin tartışmalar sosyal bilimlerin epistemolojik dönüşümünün merkezinde yer almaktadır.⁴³ Bu gelişmeler medeniyet ve kültür kavramlarını yeniden gündeme getirmiş ve aralarındaki klasik ayırım artık eskisi kadar itibar görmemektedir. Medeniyet ve kültürün bir bütün olarak aynı kaynaktan beslendikleri düşünülmektedir.

Medeniyetler kavramı bir çeşit kültürel çoğulculuğa dönüşebilir. İnsanlık birçok toplumsal düzen biçimleri icat edegelmıştır. Mevcut kapitalist dünya-ekonomik sistemi bir çatallaşma noktasına yaklaşmaktadır. İkinci olarak dünya-sisteminin kültürel dekolonizasyonu, yani toplumların kültürel sömürgeleşmekten kurtulma süreçleri belli bir mesafe almaya başlamıştır. Medeniyet iddialarının siyasi dirilişi ve sosyal bilimcilerin medeniyet gibi kavramlarla uğraşmaları bu sürecin birer göstergesidir.⁴⁴

Soğuk Savaş Sonrası Yönlendirilen Politika: Medeniyetler Çatışması

Akl ve bilim, modern kültürün oluşumunda temel referans noktaları olması ve bu temeller evrensel uygarlığı temsil ettiğini iddia eden Batı, bu iddialara rağmen kendi kültürel değerlerini tamamıyla terk etmedi. Evrensel uygarlığı Batı kültürünün egemen kılınması olarak algıladı. Demokrasi, insan hakları, eşitlik ve özgürlük gibi kavramlar, daha çok Batı'nın kendi kültür havzası içinde anlamlı kavramlar olarak işlev gördü. Batı dışı toplumlar için ise, sadece Batı'nın politik hedeflerini gerçekleştirmede kullanılan birer araç-değerden ibaret olarak kaldı. II. Dünya Savaşı'nın politik atmosferinde, SSCB'nin dünyaya yayılmasını engelleyebilmek için, Batı'yla özdeşleşmiş evrensel uygarlık değerleri bir savunma politikası olarak algılandı. SSCB'nin çöküşüyle modernliğe ve modernitenin argümanlarına yönelik eleştiriler hız kazanmış oldu.

Harvard Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı Samuel Huntington'un Medeniyetler Çatışması tezi, Amerikan Yeni Sağ'ının gelecekteki on yıllarda savunacağı politik stratejinin temel hatlarını çizmektedir. Buna göre, XXI. yüzyıl, Neo-Darwinci bir küresel mücadele ile belirlenecek ve birkaç uygarlık kümesi bu mücadelenin aktörleri olacaktır.⁴⁵ Dünya, Soğuk Savaş döneminde, hakim

⁴³ Ayşe Kadioğlu, "Sosyal Bilimsel Sancılar," *Doğu-Batı*, sayı 7, Mayıs-Haziran 1999, s. 177.

⁴⁴ Wallerstein, *a.g.e.*, 314.

paradigmanın söylemine uygun olarak Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünya olarak, ekonomik ve siyasi gelişmişlik düzeyine göre üç gruba bölünmüştü. Ülkelerin farklı gruplarda ele alınmalarının temel kriteri ekonomik göstergelerdi ve söz konusu kriterlere göre bir ülkenin statüsü belirleniyordu. Fakat bu tanımlama biçimi, yerini günümüzde daha farklı bir kriterle bırakmaktadır: artık ülkeler, ait olduğu kültür ve medeniyetleriyle ilgili terimlerle gruplandırılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla önceki dönemde ülkeler arasındaki mücadelenin nedeni ideolojik ve ekonomik kaynaklı iken, yeni dönemde beşeriyet arasındaki bölünmeler ve mücadelelerin kaynağı kültürel boyutlu olacaktır.⁴⁶ Huntington, medeniyetler arasında vuku bulacak çatışmayı dayandırmış olduğu argümanlar şunlardır:⁴⁷

1. Medeniyetler arasındaki tarih, dil, kültür, gelenek ve din gibi temel farklılıklar vardır.
2. Farklı medeniyetlerin insanları arasındaki etkileşimler gittikçe artıyor. Artan bu etkileşimler medeniyet şuurunu ve medeniyetlerin bünyelerindeki müşterekliklerin yanısıra medeniyetler arasındaki ayrılıkların fark edilmesini güzleştiriyor.
3. Dünya çapındaki sosyal değişme ve ekonomik modernleşme ile sarsılan yerel kimliklerin yerini fundamentalist hareketler doldurmaktadır.
4. Batılı olmayan toplumlarda kitleler batılı hayat tarzını benimseme eğilimi içersine girerken, elitlerde yerel kültüre dönüş eğilimi artmaktadır.
5. Kültürel farklılıklar, ekonomik ve siyasi farklılıklara göre daha zor uzlaşılabilen çatışma alanları doğurmaktadır.
6. Din ve kültür temellerini de barındıran ekonomik bölgecilik güçlenmektedir.

Huntington'un bu tespitleri, soğuk savaş sonrası konjonktürün ciddi bir sosyolojik analizi olarak ve aynı zamanda da geleceğe yönelik güçlü öngörülerde bulunduğu söyleyebiliriz. Fakat ABD'nin soğuk savaş sonrası geliştirdiği politikalarını dikkate aldığımızda olayın sırf akademik endişelere dayalı sosyolojik analizle sınırlı olmadığını görebiliriz. Hatta Huntington'un *Medeniyetler Çatışması mı?* adlı tartışmalara neden olan makalesi ile *Batı Tekdir Ama Evrensel Değildir* adlı makalesi karşılaştırılarak okunduğunda, burada bir manipülasyon olduğu farkedilecektir. Hem ABD ve hem de Avrupa'nın mevcut toplumsal dinamikleri böyle bir stratejiyi gerekli kılmaktadır.

Huntington, Batılı olmayan toplumların modernleşmek için kendi kültürlerini terketmelerine gerek olmadığını, yani batılılaşmadan modernleşmeyi tercih etmeleri gerektiğini, Çin ve Japonya örnekleri üzerinden hareket ederek savunmaktadır. Çünkü Batı'nın gücü azaldıkça Batı kültür ve değerleri de çekim gücünü kaybedecektir ve

⁴⁵ Ahmet İnel, "Yeni Sağ ve Uygarlıklar Savaşı," *Medeniyetler Çatışması* içinde, (Derleyen Murat Yılmaz,) Vadi Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2001, s. 376.

⁴⁶ Huntington, "Medeniyetler Çatışması mı?" *Medeniyetler Çatışması* içinde, (Derleyen Murat Yılmaz,) Vadi Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2001, s. 22.

⁴⁷ Huntington, *a.g.m.*, 25-27.

Batı, kendi kültürünü Batılı olmayan toplumlara yaymakta zorluk çekecektir. Dünya daha çok modern ama daha az Batılı olmaktadır. Dünyada yaşanan güçlü yerleşme akımı Batı kültürünün dünya kültürü olmasını bekleyen Batılılar'la alay etmektedir. İnsan hakları, serbest piyasa ekonomisi, demokrasi konusundaki Batı'nın çifte standardı Batı dışındaki toplumların dikkatinden kaçmayacaktır. Eğer bu değerler, Latin Amerika'da kök salabilirse, Batı kültürüne yakın bağlarla bağlı olan bu kıta, Batı ile kaynaşabilir ve Batı kültürünün üçüncü ayağı olabilir. Asya toplumları ile böyle bir kesişme mümkün değildir. Tersine Asya, artan politik ve ekonomik meydan okumalarını Batı'ya özellikle de ABD'ye karşı sürdürecektir. Ortak değerler, kurumlar, tarih ve kültür ABD ile Avrupa'yı yakın bir birlikteliğe zorlamaktadır.⁴⁸

Ayrıca Soğuk Savaş döneminde, Batı kültürünün bir güvenlik kuruluşu olan NATO'nun şimdiki temel gayesinin, Batı uygarlığının savunuculuğu ve koruyuculuğu olduğunu kabul etmek gerekir. Tarih, din ve kültür itibarıyla Batılı olan devletler, isterlerse Batı'ya katılabilmelidirler. Açık ifadeyle, NATO Visegrad ülkelerine, Baltık ülkelerine, Slovenya'ya, Hırvatistan'a açık, Müslüman ve Ortodoks ülkelere kapalı olmalıdır. Türkiye ile Yunanistan'ın NATO ile bağları gevşeyecek, giderek üyelikleri sona erecek ya da anlamsızlaşacaktır. Batılı liderlerin önde gelen sorumluluğu, başka uygarlıklara Batı imajı içinde yeni bir biçim vermek değil, Batı uygarlığının benzersiz vasfını korumak ve yeniden canlandırmaktır.⁴⁹ Batı için artık uygarlıklar dünyasında, evrensellik İllüzyonunu terk etmenin, kendi uygarlığını, birliğini, gücünü artırmanın zamanı gelmiştir. Başkalarının çekişmelerine olur olmaz müdahaleler Batı'nın çıkarlarına hizmet etmez. Başlamakta olan bu yeni çağda, devam eden bölgesel uyuşmazlıkların esas sorumluluğu o bölgedeki uygarlıkların öncü ülkelerine bırakılmalıdır. Ne Birleşmiş Milletler, ne de Birleşik Devletler mahalli gerçeklerin ortaya çıkardığı bölgesel anlaşmazlıklara devamlı bir çözüm empoze edemezler. Batı'nın geleceği büyük çapta, Batı'nın kendi içindeki birliğin sağlanmasındadır.⁵⁰

Huntington'a göre, Türk toplumu, bir yandan modernleşme ve ekonomik kalkınmaya çalışırken diğer yandan da batılılaşmayı ulaşılması gereken bir hedef olarak düşündü. Hatta söz konusu hedefin gerçekleşebilmesi ile batılılaşma arasında bir korelasyonun varlığına inanılıyordu. Fakat, bir toplumun kalkınması veya ilerlemesi için batılılaşması sosyolojik bir zorunluluk değildir. Sosyo-ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi yerli kültürün reddini gerektirmemekte, bilakis her toplum, ait olduğu kültürel değerler üzerinden hareket ederek, batılılaşmadan da modernleşme sürecini gerçekleştirme imkanına sahiptir. Örneğin, Japonya, Singapur, Tayvan, Güney Kore gibi bir çok Doğu Asya ülkesi, modernleşmelerini batılı değerler üzerinden değil, sahip olduğu kültürel değerler üzerine inşa ettiler. Günümüz Doğu

⁴⁸ Huntington, "Batı Tek'tir Ama Evrensel Değildir," *Medeniyetler Çatışması* içinde, (Derleyen Murat Yılmaz), Vadi Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2001, ss. 118-120.

⁴⁹ Huntington, *a.g.m.*, 120-123.

⁵⁰ Huntington, *a.g.m.*, 119.

Asya ülkelerinin liderleri, ekonomik kalkınmalarını; bireycilik, bencillik, otoriteye itaatsizlik, yaygın suç işleme gibi Batı kültürüne ait değerleri özümsemelerine değil; düzen, disiplin, aile sorumluluğu, çok çalışma, toplumcu anlayış ve kanaatkarlık gibi kendi kültür ve geleneklerinin temel dinamiklerine bağlı kalmaya atfetmektedirler. Huntington, bu çözümlemesini şöyle sürdürmektedir: Batı modernliği yarattı, ama diğer toplumlar ve kültürler kendi kültürlerinden kendi kalkınma ve modernleşme tarzlarını geliştirebilirler.⁵¹

Türk toplumu, bugüne kadar elde etmiş olduğu tecrübeler ışığında, Doğu Asya Modelini örnek alarak, modernleşmek için sürdürdüğü Batılılaşma çabalarını tekrar gözden geçirerek ve kendi kültürel geleneklerini canlandırarak modern bir ekonominin ve demokratik bir siyasetin inşa edilebileceğini gösterebilir. Demokrasi ve başarılı ekonomik kalkınma Müslüman toplumlarda çok nadir görülmektedir. Türkiye bunu başarma potansiyeline sahip olduğunu ve bu bağlamda Müslüman dünyanın Japonya'sı olabileceğini de gösterebilir. Ayrıca, dünyanın büyük medeniyetlerinin çoğunun bir lider veya çekirdek devleti vardır. Rusya, Hindistan, Çin, Japonya, Amerika Birleşik Devletleri kendi medeniyetlerinin lider devletleridir. Türkiye de kendi medeniyet havzası içinde bu rolü gerçekleştirmek için gerekli nüfusa, stratejik konuma, bürokratik ve askeri özgüvene ve tarihi geleneklere sahiptir. Türkiye, Kuzey Afrika'dan Balkanlar'a, Orta Doğu'dan Kafkaslar'a ve Orta Asya'ya yayılmış bütün Müslüman toplumlarla, başka hiçbir ülkenin sahip olmadığı bağlantılara sahiptir. Eğer bu anlayış doğrultusunda kalkınmayı ve demokrasiyi birleştiren bir model ortaya koyabilirse, bundan hem Türkiye hem de Dünya faydalanacaktır. Çünkü bugün Batı medeniyeti içinde de kavgalar vardır; Avusturya, Fransa, İspanya ve İngiltere birbirleriyle mücadele halindedirler.⁵²

Bu değerlendirmelerden hareketle ABD'nin soğuk savaş sonrasındaki şartlara göre yeni bir politik tavır alışın ipuçlarına ulaşılabilir. Medeniyet ve kültür konusunda Braudelvari çözümlenmeler esasında doğru olmakla birlikte, farklı amaçlara hizmet eden bir niyetle ele alınmış olması oldukça anlamlıdır. Medeniyetlerin sahip olmuş oldukları özgün değer yargılarının zorunlu olarak bir çatışmaya dönüşmesi yönündeki değerlendirme, çatışmacı kültürel algının bir ürünüdür. Çatışma, yok edici bir rekabet, güçlü olanın yaşayabilmesi gibi değerler, Sosyal Darwinizmin biçimlendirdiği kognitif yapının politik yansımalarıdır. Medeniyetler salt bir çatışma potansiyeline mi sahiptirler? Huntington, evrensellik olgusuna karşı çıkarak, kültür ve medeniyet eksenli değerler üzerinden çözümlenme yapmış olmasının sosyolojik bağlamda kayda değer nitelik taşımasının yanısıra, politik endişelerin ağır basması da dikkat çekiyor.

⁵¹ Huntington, "Huntington'un Türkiye'de Verdiği Konferans," *Medeniyetler Çatışması* içinde, (Derleyen Murat Yılmaz), Vadi Yayınları., 4. Baskı, Ankara, 2001, s. 170.

⁵² Huntington, *a.g.e.*, 171-172.

Sonuç

Modernleşme süreci -modern paradigmanın doğası (evrensellik) gereği-farklılıkları ortadan kaldıran homojenleştirici etkisi bakımından bir çok toplumda sosyal sorunlara zemin oluşturmuştur. Günümüzde yaşanan paradigmatik değişimlere paralel olarak modernizmin önemsemediği farklı kültür ve medeniyet söylemleri sosyal bilimcilerin gündemini tekrar meşgul etmeye başlamıştır. Soğuk Savaş sonrası trendleri gözlemlediğimizde XXI. yüzyılın XX. yüzyıldan farklı gelişmelere gebe olduğunu okuyabiliriz. Bu dönem XIX ve XX. yüzyılın argümanlarının ciddi bir şekilde tartışmaya açıldığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir.

XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar kontrolsüz bir şekilde devam eden Avrupa genişlemesi şimdi tersine çevrilmiştir. Üçüncü Dünya'nın siyasal yükselişini ve dünya-sistemin kültürel sömürgecilikten çıkışını yaşamaktayız. Bu süreç yavaş işlese de sonuçları itibariyle önemli dönüşümleri tetikleyecek bir potansiyele sahip olduğunu söyleyebiliriz. Avrupa genişlemesinin yapısal biçimde geri çevrilişiyse yüz yüze gelen Batı dünyası, mevcut durumu anlamaya çalışmakta ve söz konusu toplumsal değişimlerin yol açabileceği olumsuz etkileri giderebilecek mekanizmaları devreye sokmaya çalışmaktadır. Batı ülkelerinde son yıllarda sosyal bilimcilerin tekrar tarih temelli makro-sosyoloji ile ilgili çalışmalara yer vermesinin yaşanan süreçle ilgisinin olduğu söylenebilir.